

FELSEFE DÜNYASI

2021/ KIŞ/WINTER Sayı/Issue: 74

FELSEFE / DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel, süreli ve hakemli bir dergidir.

ISSN 1301-0875

Sahibi/Publisher

Türk Felsefe Derneği Adına Başkan
Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi

Türk Felsefe Derneği mensubu tüm Öğretim
üyeleri (Prof. Dr., Doç. Dr., Dr. Öğr. Üyesi) Felsefe
Dünyası'nın Danışma Kurulu/Hakem Heyetinin
doğal üyesidir.

Felsefe Dünyası, her yıl Temmuz ve Aralık aylarında
yayımlanır. 2004 yılından itibaren Philosopher's
Index ve TÜBİTAK ULAKBİM/TR DİZİN tarafından
dizinlenmektedir.

Felsefe Dünyası is a refereed journal and is
published biannually. It is indexed by Philosopher's
Index and TUBITAK ULAKBİM/TR DİZİN since 2004.

Editör/Editor

Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir

Yazı Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Celal Türer (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Levent Bayraktar (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Muhammet Enes Kala (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Özkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Arş. Gör. Buğra Kocamusaoğlu (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Alan Editörleri/Section Editors

Doç. Dr. Mehmet Ata Az (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Dr. Fatih Özkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Dr. Mehtap Doğan (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Dr. Muhammed Çelik (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Dr. Nihat Durmaz (Bartın Üniversitesi)

Dr. Kenan Tekin (Yalova Üniversitesi)

Dil Editörleri/Language Editors

Nazan Yeşilkaya (Şırnak Üniversitesi)

Zehra Eroğlu (Ankara Üniversitesi)

Abdüssamet Şimşek (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Hatice Keskin (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Fiyatı/Price: 100,00 TL

Basım Tarihi : Aralık 2021, 500 Adet

Adres/Address

Necatibey Caddesi No: 8/122 Çankaya/ANKARA

Tel: 0 (312) 231 54 40

<https://dergipark.org.tr/pub/felsefedunyasi>

Hesap No / Account No: Vakıf Bank Kızılay Şubesi

IBAN: TR82 0001 5001 5800 7288 3364 51

Dizgi / Design: Emre Turku

Kapak Tasarımı / Cover: Mesut Koçak

Baskı / Printed: Bizim Büro Matbaacılık
Zübeyde Hanım Mahallesi Sanayi 1. Cd. &, Sedef
Sk. 6/1, 06070 İskitler-Altındağ / ANKARA

Tel: 0(312) 229 99 28

HUME'UN MAVİSİ

Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı: 74, Kış 2021, ss. 245-258.

Geliş Tarihi: 02.04.2021 | Kabul Tarihi: 04.11.2021

Şule GÖLE*

Giriş

Hume'un *izlenimler* (*impressions*) ve *fikirler* (*thoughts, ideas*) ayrımı, bilindiği üzere, *izlenimleri fikirlerle* oranla daha canlı algılar (*perceptions*) olarak kabul eder. Bu ayrımında, görülen, işitilen, koklanan, dokunulan veya tadılan herhangi bir *duyum* (*sensation*) ile öfke, aşk, sevgi vb. hislerin (*feelings*) tümünün, cansız ve soluk *fikirlerden* daha güçlü ve canlı olan *izlenimler* olduğu iddia edilir (Hume, 2018: 15-16). Hume, herhangi bir *duyum* veya hissin deneyim yoluyla kazanıldığı empirik kurama sıkı sıkıya bağlıdır. Bu bağlamda özgürce tasarlanabilir görünen imge ve *fikirlerin* empirik bir temelle kanıtlanabilir olduğuna dikkat çeker. İlk bakışta sınırsız ve sonsuz görünen imge ve *fikirlerin* yakından bakıldığında geçmişten hafıza aracılığıyla çağrılan *izlenime* indirgenebilir oluşu, hafızanın empirik bir temellendirme işleviyle güvenilirliğini onaylar.

Hume'un hafızanın güvenilirliğini onaylaması, *imgelemin* (*imagination*) herhangi bir *izlenimden* bağımsız bir biçimde herhangi bir şey imgelemeyeceğini veya önünde sonunda imgelenenin capcanlı olan *duyuma* ya da *duyumdan* daha az canlı olan *izlenime* geri döndürülebileceği iddiasına yaslanır. Bununla birlikte *duyum* ve *izlenimden* türetilen cansız, soluk *fikirlerin* yanı sıra nadiren de olsa imgelemin *duyumun* aktarmadığı bir *fikri* üretebilir, buna yetili olduğu iddia edilir (Hume, 2018: 19). Dolayısıyla imgelemin, *a priori fikirlerin* oluşumuna etkisi göz ardı edilemez.

* Dr., ORCID: 0000-0002-2920-6622, e-mail: gole.sule@gmail.com.

Hume'un argümanında *duyum- izlenim-fikir* ilişkisi *fikirlerin*, canlı olan *duyum* ve *izlenime* geri döndürülebilir olduğu fikrine yaslanır. Hume, imgelem yetisinin *izlenimden* bağımsız bir biçimde bir *fikre* sahip olup olmayacağı sorusunu özellikle olağan üstü ve kurgusal örneklendirmelerle desteklenen "özgür" *fikir* ve imge temelinde inceler. Özgür *fikir* ve imgelerin empirik yoldan canlı *izlenime* geri döndürülmesi "altından bir dağ"ın altın ve dağı birleştiren ve buna ilişkin bir imge oluşturan zihnin geçmiş *izlenimine* sahip olduğu, altın ve dağın ayrı ayrı imgelerinden farklı olarak birleştirilmiş imgesinde tutarlı bir yanıt olarak örneklendirilir (Hume, 2018: 17). Altından bir dağ, deneyim dünyasına ait bir imge olmamakla deneyim dünyasından hareketle oluşturulan bir imgenin varlığına işaret eder. Deneyim dünyasına ait olmayan "altın dağ" altın ve dağ *izlenimine* sahip herhangi birinin türetebileceği bir imge olarak kabul edilir. Bununla birlikte Hume'un olası ve kurgusal olan "mavi" renk örneklendirmesi altın bir dağ kadar mucizevi ve sıra dışı olmayan olağan bir örneklendirmede hafızada *izlenimine* sahip olunmayan mavi tonunun, bu tona ilişkin deneyimin oluşmasıyla eksiklik, boşluk algıladığını iddia eder. Buradan hareketle imgelem yetisinin *duyumdan* bağımsız bir biçimde *fikre* sahip olup olamayacağı sorusu açığa çıkar. Hume zihnin mavinin tonları arasında algıladığı mesafe, boşluk veya eksiklik ile hafızanın empirik işlevini güçlendirir. Bununla birlikte hafızadan farklı olarak imgelemin *a priori* işleviyle "üretici" olanaklarına işaret eder.

Empirik Hafıza ve İmgelem

Hume'un argümanında *izlenimler duyuma* göre daha cansız, *fikirlere* göre ise daha canlı algılardır. Bu türden bir ayırım *izlenimlerin* korunduğu hafıza ile *izlenimlerin* yeniden görünür hale getirildiği, neredeyse görüldüğü, işitildiği vb. sanılan *izlenimlerin*, *imgelem* yetisiyle göz önünde canlandırılabilir olduğuna işaret eder. Dolayısıyla *izlenimden* daha canlı olan *duyum* ile *izlenimi* yeniden canlandırmaya yetili olan *imgelem* ayırımı kurulmuş olur. Diğer bir deyişle *duyumun* olduğu veya olmadığının bilincinde olma durumu, sağlıklı bir zihinde *duyum-izlenim-imgelem* ilişkisiyle kurulur. Bu ayırım doğrudan empirik hafıza ve imgelem ayırımının kuruluşuna tanıklık eden tarihsel bir yönelimi beraberinde getirir.

Hume'un empirik hafızası, Antikçağ'dan Modern felsefeye değin hafızaya ilişkin metaforların etkisiyle oluşturulan ve metaforların yavaş yavaş arındırıldığı bir yaklaşım olarak kabul edilebilir. Hafızaya ilişkin belli başlı metaforları sıralamak gerekirse özellikle Platon'un *bal mumu levha* metaforunun empirik yaklaşıma etkisi olduğu görülecektir. *Theaitetos* diyalogunda bilginin neliğini temellendirmede, *kuş kafesi* metaforuyla karşılaştırma-

lı olarak ele alınan *bal mumu levha* hafıza, hafızanın izleri tutan, koruyan, konumlandıran bir yapıya sahip olmasıyla Aristoteles'te iz, im veya resim olarak adlandırılan (Aristoteles, 2003: 450b) mühür metaforuna (Ross, 2014: 228), Stoa'da *tabula rasa*'ya (Stoicorum Veterum Fragmenta, 1903: ii83; Kenny, 2018: 197) Locke'da yeniden *tabula rasa* (Locke, 1999: 134) metaforuna dönüşmüştür. Hume'da ise hafıza için canlı *izlenimleri* koruyan, mükemmel kopya anlayışının temele alınmasında etkilidir. Buna göre ayrıntı kaybını minimuma indirgeyen, mükemmel kopya hafıza modeli iz-imge-fikir ilişkisinde giderek soluklaşan bir modeli temele alır.

Hume *izlenimlerin* canlılığını deneyimde algılanmış, hatırlanmış, imge-lenmiş, fikir yürütülmüş olanı ayırmada kullanır (Wilbanks, 1968: 66). Bu açıdan özellikle şimdi denilen zamanı temsil eden *duyum*, geçmiş denilen zamanda gerçekleşmiş *duyum* ve hislere ait tüm *izlenimleri* koruyan hafıza ve bu *izlenimleri* yeniden *zihinsel görü* haline getiren *imgelem* ayrımını Aristoteles'in açık etkisiyle yorumlamaya elverişlidir. Bununla birlikte Hume'un genel olarak hafıza ve imgelemde kullandığı "kopyalama veya taklit etme" yetilerinin Platon'un *imge* (*eikon*, *eikasia*) anlayışıyla benzerlik taşıdığı iddia edilebilir (Costelloe, 2018: 7). Şunu da belirtmek gerekir ki Hume'un *izlenim* ve *fikir* ayrımı *fikirlerin* kaynağını *izlenimlerden* türetmesi (Wilbanks, 1968: 62) ve hafızayı mükemmel kopya görmesiyle Platon'un hafıza argümanından ayrılır.

Platon'da *hafıza* (*mneme*), empirik kuramda ele alındığı şekliyle mükemmel kopyaların hali hazırda var sayıldığı *izlenimlere* karşılık gelmez. Özellikle *Theaitetos*, *Phaidrus* ve *Philebus* diyalogları incelendiğinde hafızanın Hume'da ele alındığı biçimiyle mükemmel kopya olmadığı görülecektir. Platon'da ne *duyum* ne *duygulanım* ne de entelektüel bir etkiyle *izlenimine* sahip olunan *imgeler* bütününe mükemmel olduğu iddia edilemez. Platon için bunun iki temel sebebi vardır: İlk olarak kopyada çoğunlukla ayrıntı kaybı söz konudur. Neredeyse hiçbir koşulda birebir kopyalama yapılamaz. İkinci olarak farklı zihinlerin farklı nitelikte hafızaları olabilir. Bu bakımdan hafıza, güvenilir veya güçlü bir etkiye sahip değildir. Bununla birlikte hafızanın kopyaladığı açıktır. Görülen, işitilen, tadılan, koklanan, dokunulan, hissedilen veya fikir yürütülen herhangi bir şeye ilişkin iz veya etkiyi aramak için hafızaya yönelinebilir; ancak Platon epistemolojisinde bu yönelim güvenilir olmayan bir yol veya yöntemdir.

Platon kopya, taklit ve yansıyı hafıza ve imgelem ilişkisiyle geniş bir çerçevede ele alır. Bu iki yeti kopyalamak bakımından birbirine benzer. Bu bağlamda güvenilirlikleri zayıftır. Hafıza ve imgelemin güvenilmez oluşu,

Platon'un hafıza ve hatırlamayı eş değer bir söylemle ele almasıyla anlaşılabilir. Özellikle *Theaitetos* diyalogunda *bal mumu levha* (Plato, 1921: 191c-d) metaforuyla ele alınan hafıza bu söylemi destekler. Bununla birlikte aynı diyalogda ikinci metafor *kuş kafesi*, (Plato, 1921: 197d-199e) hafıza ve hatırlamadan ayrı *anımsamanın* olanağına dikkat çeker. *Anımsamada bal mumu levha* hafızanın tersine "iz-imge" anlayışı terk edilir. Dolayısıyla edilgen hafıza, *kuş kafesi* metaforuyla etkin bir yetiye dönüşür. *Theaitetos* diyalogunda üzerinde özenle durulan, *bal mumu levha* ve *kuş kafesi* olmak üzere iki metaforun karşılaştırmalı olarak ele alınmasında etkili olan yaklaşım, temel olarak bilginin neliğini temellendirmede: hatırlama, anımsama ve unutma problemlerini çevreleyen bir argüman olarak kabul edilir (Ricoeur, 2017: 25-28).

Platon'da çoğunlukla "kopya" temasıyla ele alınan hafızanın; bozuk, birbir olmayan formların korunması anlamına gelmesi gerekçesiyle güvenilmez olduğu anlaşılır. Aristoteles'te ise hafızanın farklı bir yönüne işaret edilir: Hafızanın konusunun geçmiş olmasıyla vurgulanan bu yön, geçmiş koruyan biricik referans hafızaya işaret eder (Ricoeur, 2017: 34-39). Aristoteles'in hafızayı tanımlamasında can alıcı bir öneme sahip olan zaman kavramı basit bir akla geliş ile hatırlamayı birbirinden ayırmasıyla Platon'da *mitos* etkisinden yeterince arındırılmayan hafıza-hatırlama ve *anımsama* ayırımına da açıklık getirir. Paul Ricoeur'un ustaya bağlılık veya Sokrates etkisi olarak aktardığı bu ayırmada Aristoteles *anımsamayı*, öğrenme ve arayış ilişkisiyle empirik bir temele oturtur.

Aristoteles'in *hafıza (mneme)* argümanında görülen, işitilen, tadılan, koklanan, duyulan veya hissedilen herhangi bir duyumun duyumsanmış olması, geçmişe ilişkin bir izlenime sahip olmak anlamına gelir. Şimdi denilen zamanı temsil eden duyum ile geçmiş denilen zamanı temsil eden hafıza, zorunlu olarak zaman kavramıyla ilişkilendirilir. Öncelik ve sonralık ilişkisi sırasıyla duyum, duyumun yakın veya uzak geçmişte olup geçmesi, şimdi ve gelecek denilen zamanın nesnesi olmaması ve bu izlenime sahip olmanın bilincinde olunmasıyla kurulur. Aristoteles açıkça bu türden bir ilişkiyi kurabilen canlıların bir *hafızaya (mneme)* sahip olduğunu dile getirir (Aristoteles, 2003: 449b I).

Stoa ve Locke'un *tabula rasa* hafızasında ise belirgin olan özellik doğumla birlikte boş olan zihnin duyum ve deneyimle boş yüzeyi *kavram* veya *ide*lerle doldurmasıdır (Kenny, 2018: 197; Locke, 1999: 134). Hem Stoa'da hem de Locke'da incelenen *tabula rasa*'nın, Aristoteles etkisiyle zamanı konu edinen formu, duyum-*kavram* veya *ide* ilişkisinde duyumun önceliğiyle empirik hafızayı biçimlendirir. Stoa'da *kavram*; doğrudan duyuya ait nesnelere

kavranışı, benzetmeye dayalı kavrayış, oranlamaya dayalı soyut kavrayış, birleştirme ve karşıtlık kurmaya dayalı kavrayış biçiminde ele alınır (Diogenes Laertios, 2010: VII. 53). Locke'da ise genel soyut *idelerin* oluşumu, genel adların kavranması tikel ve bilindik *idelerin* yardımıyla akıl yetisinin gelişmesi ve buna bağlı olarak genel *ideleri* ve onları simgeleyen adları öğrenen zihnin *basit* ve *bileşik ideleri* oluşturduğu iddia edilir (Locke, 1999: 56). Bu iki yaklaşımda hatırlanabilir olan, hafızada yer eden *kavram* ve *ideler* aracılığıyla önceden edinilen duyumun, duyum olmaksızın geri getirilebilir olmasıyla ilişkilendirilir. Hafızada yer edinmeyen, daha önce karşılaşılmamış, *kavram* ve *idelerin* ise önceki bir duyumun *kavram* veya *idesine* indirgenememesi nedeniyle tamamen yeni olduğuna işaret edilir (Locke, 1999: 119-120). Hume'un hafıza argümanına yansıyan bu yaklaşım, olgusal olana ilişkin yargıların biçimlenmesinde etkilidir.

Hume'un temel argümanı *alışkanlığın*, hafızada (*memory*) *izlenimlerine* sahip olunan imge ve fikirlerden hareketle "Benzerlik, zaman veya mekanda Bitişiklik ile Neden veya Etki." (Hume, 2018: 22) adını verdiği üç ilkeyle deneyim dünyasına yönelinilir. Hafızanın *izlenimleri* olgusal ve var oluşa ilişkin yargıları oluşturan *moral yargıları* oluşturur. "Ekmekle benzer bir renge ve bileşime sahip bir cisimden benzer besleyici ve destekleyici özellikler" (Hume, 2018: 35) veya "Tüm ağaçların Aralık ve Ocak ayında yeşereceğini, Mayıs ve Haziran aylarında sararıp solacağını" (Hume, 2018: 33) beklemek benzer görünen nedenlerden benzer etkiler çıkmasını beklemekten başka bir şey değildir.

Hume'un argümanında açıkça *izlenimin* veya hafızanın, *imgeleme* oranla daha iyi bir kopya olduğu ifade edilir. Bununla birlikte *izlenim* ve *fikirlerin* tümünün, örtük veya açık, belli bir yöntemle birbiriyle ilişkili olarak düzenlenebilir olduğuna dikkat çekilir. Düşünülen veya imgelenen ister mucizevi ister kurgusal isterse de *izlenimlerin* aslına olabildiğince uygun olsun, tümünde ortak olduğu kabul edilen, evrensel bir bağlantı ilkesiyle olanaklıdır. Bilindiği üzere Hume evrensel bağlantı ilkesini üç ilkeye dönüştürür: "Benzerlik, zaman veya mekanda Bitişiklik ile Neden veya Etki." (Hume, 2018: 22). Bu üç ilke doğrudan empirik hafıza argümanını biçimlendirir: Benzerlik, duyumun kopyası olan *izlenimleri* koruyan, biriktiren, çoğaltan hafızaya; zaman veya mekanda Bitişiklik *izlenimlerin* çağrılmasında dikkate alınan, öncelik-sonralık ile yakınlık-uzaklık ilişkisiyle imgeleme oranla daha iyi bir kopya olan hafızaya; Neden veya Etki ise çelişki içermeyen, anlamlı tasarımları doğrulamaya veya yanlışlamaya olanak tanınmasıyla referans hafızaya işaret eder. İmgelem ise mevcut bulunmayan duyumu *izlenim* aracılığıyla kopyalayan, mükemmel kopya *izlenimin* kopyasıdır. Bu nedenle Hume'un argümanında imgelem için kopyanın kopyası denilebilir.

Duyuma ilişkin izlenimlerin, duyumun mevcut bulunmadığı durumlarda yeniden zihinsel olarak görünür hale getirilişi Aristoteles'in imgelem (*phantasia*) tanımında mevcuttur. Öncelikle Aristoteles'te görme, işitme, tatma, koklama, dokunma ve öfke, arzu vb. hislerin, duyumsama (*aisthesis*) adı altında birleştiğini, tümünün duyumsama (*aisthesis*) olarak kabul edildiğini belirtmek gerekir (Aristoteles, 2018; 2019: I. 403a5). Dolayısıyla Hume'un argümanında *izlenimleri* oluşturan duyum ve his ayrımının Aristoteles'te tek bir yetiyle, duyumsama (*aisthesis*) ile karşılandığı anlaşılır.

Aristoteles'te duyumsama (*aisthesis*) bir olanak veya bir etkinliktir (Aristoteles, 2018; 2019: III. 428a5). Diğer bir deyişle duyumsama, *bilfiil* veya *bilkuvve* halde olabilir. Aristoteles'in duyum ve imgelem ayrımında can alıcı bir öneme sahip olan bu vurgu, duyumsamanın süreklilik gösterdiğini, buna karşılık imgeleme yetisinin süreklilik göstermediğini açığa çıkarır. Modern felsefede özellikle empirik öğretinin, hafıza ve imgelem argümanlarının biçimlenmesine etki eden bu ayrım, geçmiş denilen zamanda mevcut olan duyumun şimdi denilen zamanda mevcut olmayışını ayırt etmeyi, hafızanın referans özelliğiyle temsil eder. Bununla birlikte geçmiş denilen zamanda deneyimlenen duyumun yeniden zihinsel olarak görünür, imgelenebilir hale getirilişi, imgelem yetisiyle temsil edilir.

Aristoteles'in imgelem tanımında duyulurun bulunması birinci koşuldur: "İmgeleme etkinlik halinde duyumsama aracılığıyla oluşan bir devinim" (Aristoteles, 2018; 2019: III. 429a) olarak kabul edilir. İmgelem duyulur olmadan açığa çıkamayan, duyuma bağlı bir yetidir. Bununla birlikte imgelem düşünme veya akıl yürütmenin bir biçimi olarak canlı ruha bağlıdır (Aristoteles, 2018; 2019: I. 403a3) Ruha özgü olan "duyumsama" ve "hareket" yetileri, düşünmenin veya akıl yürütmenin bir türü olabilecek olan imgelemin tanımında içerilmesiyle ruha bağlı kabul edilir (Aristoteles, 2018; 2019: I. 403b20). Diğer bir deyişle Aristoteles'in *duyum-imgelem-düşünme* ilişkisinde, duyum ve imgelem için duyulurun, düşünme için ise duyulurun, duyumun ve imgelemin bulunduğu bir uslamlama kurduğu anlaşılır. Beden ve ruh birlikteliğini, bir ve aynı tözün birbirinden ayıramaz öğeleri olarak kabul eden bu yaklaşım, imgelemi duyum ve düşünmeye özgü bir yeti olarak anlamayı sağlar.

Aristoteles'in hafıza için kullandığı iz-im-resim veya mühür metaforunun Stoa'da imgelem için de kullanıldığı anlaşılır: Stoa'da "imgelem, ruh üzerinde bir izlenimdir" (Laertios, 2010: 318). "İmgelem var olandan çıkan, var olana uygun olan (ruhta) mühür gibi iz bırakan, baskı bırakan bir şey"dir (Laertios, 2010: 319). İmgelemin bu türden bir tanımında temele alınan şey imgelem (*phantasia*, tasarım) ve hayali tasarım (*phantasma*) ayrımında im-

gelemin dayandırılabilir bir nesnesi bulunan tasarım olduğunu belirtmektedir. Aristoteles'te "duygulanım", "hastalık" veya "uyku" (Aristoteles 2018; 2019: II. 429a) nedeniyle bozulabilir, etkiyle değişebilir imgelem, Stoa'da *phantasma* kategorisinde incelenmiş, *phantasma*'ların dayanağı bulunmayan hayali tasarımlar olduğu iddia edilmiştir. Bununla birlikte *phantasmalar*, ruhsal bunalım ve melankoli ile ilişkilendirilmiştir (Brun, 2018: 41).

Locke'da imgelem ürünlerinin, hayali tasarımlardan farkı Stoa'da ele alındığı biçimiyle doğada temellendirilebilir ve doğaya uyumlu olma koşullarıyla belirlenir (Locke, 1999: 495-97). Bununla birlikte *ideler* arasında kurulan yanlış ilişki, tutarsızlık ve çelişkinin adlandırılmayan veya kavranamayan hayali tasarımlarda etkili olabileceğine değinilir (Locke, 1999: 383). Locke imgelemi düşünme sürecinin bir parçası olarak ele alır (Locke, 1999: 150). Duyum, imgelem, hafıza ve *ideler* arasındaki ilişki, iç duyum ve dış duyumla edinilen *idelerin*, hafızada tutulup hatırlanması, duyum ve duyuma ait nesnenin mevcut bulunmadığı durumlarda imgeleme yetisiyle yeniden görünür hale getirilmesiyle kurulur. "İkincil algılama" da denilen imgeleme yetisi, etkin bir yeti olarak adlandırılır (Locke, 1999: 205). Daha önceden bilinmeyen, henüz adlandırılmamış ve tamamen yeni olan *idenin* varlığı imgelem yetisinin etkin bir yeti olduğuna işaret eder.

Özce imgeleme etkinliğinde duyulurun gerekir olduğu anlayışının *arkhesini* Aristoteles'in imgelem tanımıyla anlamanın mümkün olduğu söylenebilir. Benzer biçimde Hume'da imgelemin sağlıklı bir zihinde duyumun olduğunun veya olmadığının fakında oluşuyla kurulan *duyum-izlenim-imgelem* ayrımını, Aristoteles'in duyum için duyulurun, imgeleme için ise duyumun, dolayısıyla duyulurun gerekir olduğu anlayışının biçimlendirdiği söylenebilir. Bununla birlikte imgelemin kusurlu yönüne yapılan açık vurgunun Hume'da hafıza ve imgelem hiyerarşisini belirlediği anlaşılır. Aristoteles'in "duygulanım", "hastalık" veya "uyku" nedeniyle bozulabilir veya etkiye maruz kalabilir olan imgelemin (Aristoteles, 2018; 2019: II. 429a) kusurlu yönüne dikkat çekmesi, Hume'un imgelemin kusurlu yönünü, *izlenimi* kopyalaması, taklit etmesi gerekçesiyle hafızayı daha canlı bir kopya kabul etmekle örtmesinde etkilidir. Bu bağlamda *duyum*, *izlenim* ve *imgelem* birbirinden ayırt edilebilir bir canlılık seviyesine sahiptir (Hume, 2018: 15).

Hume'un İmgelem ve Zihinsel Görü Ayrımı

Hume, *imgelemi* "izlenimi kopyalan, taklit eden" (Hume, 2018: 15) bir yeti olarak ele alır. *İmgelem*, neredeyse görüldüğü, işitildiği veya hissedildiği sanılan duyuma ait *izlenimin* yeniden canlandırılmasından başka bir şey değildir. Bu bakımdan *izlenime* oranla daha canlı olan *duyumla* ayırt edilebilir bir farklılığa

sahiptir. Diğer bir deyişle *imgelem* yetisi, *izlenimleri* yeniden canlandırabilmesine karşın gerçek *duyumu* canlılığına erişebilme olanağına sahip değildir. İmgelemin *duyumu* veya *izlenimi* taklit edebilir yönü, neredeyse canlı duyumuyla tıpa tıp benzerliğinin empirik yoldan temellendirilmesinde hafızayı referans alır. Bununla birlikte Hume, çelişkili bir fenomene işaret eder. *Duyumdan* gelmeyen hiçbir *izlenimin* ve *fikrin* olmadığı ön kabulüne dayanan, empirik argüman Hume'un mavi renk ve onun tonlarıyla ilgili verdiği bir örnekle *izlenimden* bağımsız bir *fikrin* oluşabilir olduğuna dikkat çeker. Örnek şu şekildedir:

Gelgelelim bir çelişkili görüngü vardır ki, bu fikirlerin müteakbil izlenimlerinden bağımsız olarak ortaya çıkmasının tamamen imkansız olmadığını kanıtlayabilir. Gözle edindiğimiz bazı renklere ya da kulağımızla gelen bazı seslere ilişkin farklı fikirlerimizin bir yandan gerçekten farklı olup bir yandan da benzerlik sergiledikleri kolaylıkla kabul edilecektir zannedirim. Şimdi, eğer bu söylediğim farklı renkler için geçerliyse, aynı rengin tonları için de bir o kadar geçerlidir ve her renk tonu diğerlerinden bağımsız olarak ayrı bir fikir üretir. Zira eğer bunu reddedersek, renk tonları arasındaki sürekli geçişle bir rengi kendisinden en uzak olana hissedilmeyecek şekilde kaydırmak mümkündür; zaten araçlardan herhangi birinin farklı olduğunu kabul etmezseniz, uçların da aynı olduğunu ancak saçmalamayı göze alarak reddedebilirsiniz. O halde, bir insanın otuz yıl boyunca görme yetisine sahip olduğunu ve sözgelimi mavinin bir tonu hariç her türlü rengi adı gibi bellediğini varsayalım. Karşılaşmak kısmet olmadığından öğrenemediği bu renk tonu haricinde mavinin tüm farklı tonlarının en koyudan en açığa sıralanacak şekilde bu kişinin önüne koyulduğunu varsayalım; çok açık ki, bu renk tonunun olduğu yerde bir boşluk algılayacak ve bir renk tonunun olması gerektiği yer ile diğer ton arasında haddinden fazla bir mesafe olduğunu sezecektir. Şimdi sorum şu: Bu insanın hayal gücünden yararlanarak bu eksiği tamamlaması ve duyularının hiçbir zaman aktarmadığı bu renk tonu hakkında bir fikir sahibi olması mümkün müdür? (Hume, 2018: 19).

Hume'un bu soruya yanıtı şaşırtıcı biçimde evet, mümkündür biçimindedir. Empirik kurama sıkı sıkıya bağlı olan bir filozofun bu soruya verdiği olumlu yanıtın her koşulda, her zaman, çoğunlukla evet olmadığını belirtmek gerekir. Hume, evet yanıtını dolaylı bir biçimde verir:

Bunun mümkün olabileceğini düşünen çok az insan olduğu kanaatindeyim. Bu da basit fikirlerin her zaman, tek tek her durumda müteakbil izlenimlerden türetilmediğinin kanıtı olarak görülebilir; ama bu örnek o kadar münferittir ki, pek dikkate almaya değmez ve sırf bundan ötürü genel düsturumuzu değiştirmemiz gerekmez (Hume, 2018: 19).

Hume'un temel amacı, nadir olgular kategorisinde değerlendirilen *izlenim*lerden bağımsız *fikir*lerin kanıtlanması ve bu ilişkide *imgelemin* "üretici" yönünün vurgulanması değil, Locke'un *tabula rasa'sının* devamı niteliğinde, empirik hafıza anlayışının korunup, sürdürülmesidir. *Duyum* ve *izlenime* bağlı oluşan soluk, cansız *fikir*lerin *izlenimler* arasında kurulan bağlantı zinciriyle çağrışım-sal zeminde, hafıza aracılığıyla oluşması fikrini destekleyen hafıza argümanı, *izlenimlerin* hafızada korunması, düzenlenmesi, belli bir yöntemle çağrılması temele alır. Mavi rengin tonuna ilişkin örneklendirme, hafızada yer eden, konum bakımından bir niteliğe sahip mavi tonlarının koyudan açığa sıralanmasında, belli bir düzenlilik fikrinin hali hazırda var sayıldığına işaret eder.

Mavi rengin duyumuyla edinilen ton farklılıklarının hafızada sıralanarak, düzene oturtulması, *duyumdan* daha cansız, *fikir*den ise daha canlı olan *izlenimleri* koruyan hafızanın iyi birer kopya olmasıyla örtük bir biçimde hafızanın zamansal ve konumsal niteliğinin korunup, sürdürüldüğünü gösterir. Öncelikle mavi tonları arasında boşluk algılayan zihnin boşluğu, *duyum* referansı ile oluşturduğunu belirtmek gerekir. Diğer bir deyişle 30 yıl gibi bir zaman sürecinde edinilen, mavi renk tonlarına ilişkin *izlenimler*, mavi renk tonlarının koyudan açığa doğru sıralandığı bir renk ölçeğinin görülmesinden hareketle bir boşluk algılamaktadır. Görülen renk ölçeğinin *izlenimlerle* eşleştirilmesinin yolu ikinci bir referansın kullanılmasını gerektirir. Hume'un empirik argümanında bu referans *izlenimleri* koruyan hafızadır. Bu eşleştirme üçüncü bir referansı beraberinde getirir. Üçüncü referans "izlenimi kopyalayan, taklit eden" *imgelemdir*.

İmgelemin, *izlenimi* taklit etmesiyle *zihinsel görüyü* *izlenimle* eşleştirmesi, geçmişe ilişkin *duyumun* bilincinde olan hafızanın *izlenimleri* bozulmamış bir formda koruyor olduğunun ön kabulüne dayanır. Aksi halde imgelem ve hafıza ayırımının kurulması olanaksızdır. Bunun nedeni *duyumun* mevcut bulunmaması dolayısıyla *imgelemin* geçmiş bir duyuma ait *izlenimi* yeniden görünür hale getirirken referansın *izlenime*, hafızaya dayandırılıyor oluşudur. Hume'un mavi renk ölçeğinde, her seferinde *duyum* ve hafızanın referansına gidilmesinde etkili olan şey kuşkusuz *imgelemin* ikincil bir kopya olması dolayısıyla kusurlu, hataya açık ve güvenilmez oluşudur. Bu nedenle *duyumun* mevcut bulunmadığı durumlarda en güvenilir olan hafızadaki *izlenimlerdir*.

Mavi renk ölçeği örneğinde mavi tonları, hafızadaki *izlenimleri* oluşturur. Görülmeyen mavi renk tonu *duyum* referansının hafızaya yönelmesiyle ikinci referans *izlenimleri* *duyum* referansında belirtilen ölçek yardımıyla tonları düzenleyerek konumlandırır. Bu örnek hafıza ve imgelem ayırımını

kurmayı temellendiren, mükemmel kopya hafıza ve ikincil kopya, kopyanın kopyası imgelem ayrımında, hafızanın güvenilirliğini onaylamada problem yaratmazken imgelem yetisinin işlevi konusunda problem yaratır. Hume tarafından mavi renk ölçeğiyle ele alınan bu problem imgelemin *a priori* işlevine dikkat çekse de fikirleri karıştıran, birleştiren, ayıran veya bölen imgelemin *izlenim*lerden türetilen imge ve fikir aracılığıyla imge veya fikir üretmesi gereğiyle (Hume, 2018: 46) derinlemesine bir araştırma yapmaksızın geçiştirilir. Bu bağlamda Hume'un "nadir" olarak adlandırıldığı olgunun nadir olup olmadığı tartışmalıdır. Mavi renk kendi içinde genişletilip daraltılabilir. Mavi renk dışında farklı renklere uyarlanabilir. Görme duyusunun konu edildiği örnek; işitme, tatma, koklama ve dokunma gibi farklı duylara uyarlanabilir. Buradan hareketle imgelemin izlenimleri kopya eden, yeniden üretilmiş bir imgeden farklı olarak yeni bir imgeyi üretebilme olanağının yeterince incelenmediği söylenebilir (Sepper, 2013: 56-57).

Hume imgelemin üretici temelde deneyim dünyasında henüz karşılaşılmamış bir *fikri* oluşturması fikrini *kurmaca* (*fiction*) ve *inanç* (*belief*) arasındaki ayrımı yerleştirmeyi tercih eder. Buna göre kurmaca olan imgelem yetisiyle oluşturulan; altından dağ, sfenks vb. mucizevi, olağanüstü, kurgusal varlıklardır. İnanç ise gündelik dilde kullanılan anlamına yakın bir anlamda "nesne hakkında muhayyilenin asla erişemeyeceği kadar renkli, canlı, tesirli, sağlam ve tutarlı bir tasavvurdan başka bir şey değildir" (Hume, 2018: 47).

Yakından bakıldığında Hume'un kurmaca (*fiction*) ve *inanç* (*belief*) arasındaki ayrımı, *imgelem* (*imagination*, muhayyile) ve *zihinsel görüş* (*manner of concept*, tasavvur) ayrımıyla kurmakta olduğu görülecektir. İmgelem ürünleri tutarlı fikirleri birleştirip, kurgulasa da zihinde uyandırdığı tutarsızlıkla eylemleri yönetmede güçsüz bir etkiye sahiptir. İnanç ise zihinde tutarlılık hissi yaratır. Hume'un zihnin doğası gereği hissettiği şey olarak adlandırdığı his, *imgelem* ve *zihinsel* görünümün birbirinden farklı nitelikte olduğuna işaret eder. Bu bağlamda *inanç*, *imgelem* ürünlerinden farklı olan *zihinsel görüş*le biçimlenir. Diğer bir deyişle inancın, imgelem ürünü kurgulardan farklı olarak yargı gücünün *fikirleriyle* oluşan bir *his* (*feeling*) olduğu söylenebilir (Hume, 2018: 48). Dolayısıyla Hume'un mavi renk ölçeğinde, görülmeyen mavi rengin tonuna ilişkin *fikir* yürütebilir olanın Hume'un ayrımıyla kurmaca örüntüler oluşturduğu *imgelem* değil, tutarlı *fikirler* oluşturan *zihinsel görüş* olduğu anlaşılır.

Hume'da *İmgelem* ve *zihinsel görüş* arasında yapılan ayırmada etkili olan şeyin imgelem denilince her defasında bu yetinin sözcüğün gerçek anlamıyla var olmayan bir şeyi varmış gibi göstermesi olduğu görülecektir. Var olmayanı varmış gibi gösteren imgelem, tarihsel süreçte sözcüğün kazandığı yan

anlamlarla hiçbir koşulda ve zamanda var olmayanı varmış gibi gösterme biçiminde “olağan üstü”, “kurgusal” ve “mucizevi” biçimde yanıltıcı yönüyle “zihinsel sağlığın bozulması” biçiminde iki farklı boyutta incelenmiştir. İmgelemin, Aristoteles'te duyulurun mevcut olması gerekliliği vurgusu ile hem duyuma hem düşünmeye eşlik eden zihinsel bir süreç olarak tanımlanması, bu kazanımı etkilemiş görünmez. Hume'un argümanında da hiçbir zaman duyumuna varılamayacak olan; “kaos”, “sfenks”, “altın dağ” vb. örneklendirmelerle imgelem ürünleri sıralanır. Bununla birlikte *zihinsel görünüm*, *imgelem*den farklı bir işlevine dikkat çekilir. Hume'un imgelem argümanında bu iki yeti birbirine karıştırılsa da biri daha önce de belirtildiği üzere hafızanın mükemmel kopya olmasıyla uyuşan, ikincil kopya imgelem argümanını destekler. Bunun yanında imgelemin; olağan üstü, kurgusal, mucizevi olmak bakımından, hiçbir koşulda ve zamanda olası görünmeyen olarak akla yatkın olmamasıyla ilişkilendirilir. Diğeri ise olası, akla yatkın *zihinsel görüdür*. İmgelemin rasyonelleştirilerek *zihinsel görüşü* formuna kavuşması Hume'un sorusuyla biçimlenir. Hume'un “mavi”si, “Duyulardan gelmeyen herhangi bir şey hakkında imgelem yetisi ile bir fikre sahip olunabilir mi?” sorusuyla imgelemin *a priori* işlevine işaret eder.

Sonuç

Hume'da *imgelemin a priori* işlevi, *zihinsel görüyü* oluşturan doğal bir süreç olarak adlandırılır. Mavi renk ölçeği nadir olgular kategorisinde değerlendirilip genel disturun bozulmaması gerektiğini yinelese de görülmeyen mavi renk tonunun, imgelem yetisiyle üretilebilir olduğuna işaret eder. İmgelem yetisinin ikincil bir kopya olması ve hiçbir koşulda veya zamanda var olmayanı varmış gibi göstermesi gerekçesinin yanında bu yetiye yüklenen *a priori* işlevle arasındaki mesafe oldukça büyüktür. Kant, mesafenin bu denli büyük oluşunun nedenini *Birinci Kritik*'in giriş bölümünde açıklar: İmgelem yetisine ilişkin anlam bulanıklığında asıl yanlış, imgelemi “Ruh bilimi” adı altında incelemektir (Kant, 2010: 23).

Kant, kuşkusuz Aristoteles'in *Ruh Üzerine* metnine işaret eder. *Ruh Üzerine*, *psykhe'yi* incelemiş olsa da “Modern Ruh bilimi” çalışmalarına öncülük eden bir metin olarak kabul edilir. *Ruh Üzerine*'de imgelem (*phantasia*) duyusal deneyim, hafıza, rüya, düşünme ve temsil gibi oldukça geniş bir bağlamda incelenmiştir (Modrak, 2016: 45). Bu incelemeye bağlı olarak Modern Ruh bilimi (Sepper, 2013: 186-187). özellikle *phantasia* teriminin kullanımını; fantastik, kurgusal, olağan üstü görüntüleri birleştirme biçiminde *imagination* sözcüğüyle eşleştirmiştir (Caston, 1996: 20). Hume'un argümanında da çoğunlukla benzer bir kullanım bulunacaktır; ancak Hume'un imgelem

ve *zihinsel görü* ayrımıyla özellikle mavi renk ölçeğinde örneklendirilen, görülmeyen mavi renk tonunun imgelem yetisiyle üretilebilir, olası ve akla yatkın oluşunu bu kullanımdan ayırmak gerekir. Kant'ın bu problem çerçevesinde çözümü, imgelemi; *empirik (empirische)* ve *aşkınsal imgelem (vermögen der einbildungskraft)* olarak ikiye ayırmaktır. İmgelemin *a priori* işlevini temele alan bu ayırım, Hume'un mavi renk ölçeğinde, görülmeyen mavi renge ilişkin fikir yürütebilir olan *imgeleme* yanıt niteliğindedir.

Kant genel olarak *imgeleme* yetisine iki işlevsel özellik yükler: İlki *sentez* üretmek, ikincisi ise *şema (schema)* üretmektir. İlki duyulur olan ile duyulur imge bağına hafıza ve çağrışımsal hatırlama ile temsil edilen, *empirik imgelem (empirische einbildungskraft)*; ikincisi düşünülür imgeyle, üretme yetisiyle ilişkilendirilen *aşkınsal imgelem (vermögen der einbildungskraft)* olarak adlandırılır (Kant, 2010: 150-152). *Empirik imgelem* sentez üretirken *Aşkınsal-üretken imgelem* hem sentez hem *şema (schema)* üreterek akıl kavramlarını genişletir. Kant "Ruh bilimi"ne konu edilen imgelem türünü ise *empirik imgelem*'den çıkan, yalnızca görgül ve çağrışımsal yasalara bağlı olan, *yeniden üretici (reproductuve) imgelem* olarak adlandırır. *Aşkınsal* felsefenin sınırlarında yer alan imgelem düşünülür imgeye işaret eden, *üretken* bir yettir. Bu nedenle Kant, *üretken (produktive) imgelem*'in *aşkınsal imgelem*'den çıktığını iddia eder. (Kant, 2010: 187-188). Hume'un mavi'sinde duyuların aktarmadığı, olası, akla yatkın, üretilebilir olan imgelemin Kant'ın, işaret etmiş olduğu *aşkınsal-üretken imgelem* olduğu anlaşılır.

Aşkınsal-üretken imgelem sentezleri, duyulurun mevcut bulunmadığı durumlarda duyulura ait tekil imgelerden farklı olarak, *şema*yla temsil edilen, türdeş imgeler bütününe kavramla örtüştüğü düşüncesine yaslanır (Kant, 2010: 207). Diğer bir deyişle duyulurun anlık imgesinden farklı olarak türdeş imgelerin sezgisel biçimde (zamansal ve uzaysal formda) kavramda tanımları, duyuluru çağırmaya değil, duyuluru vermeye karşılık gelir. Bu bağlamda *aşkınsal-üretken imgelem*, duyulurun mevcut bulunmayışını veya eksikliğini sezmeye yetilidir (Gary Banham, 2005: 105; Sallis, 2005: 149-158). Hume'un mavi renk tonları ele alındığında, görülen mavi renk tonları aynı renge ait tonların koyudan açığa türdeş imgesinin, duyulur tikel mavi ton imgesinden farklı olduğuna işaret eder. Hume'un duyulardan aktarılmayan mavi renk tonunu nadiren de olsa imgelem yetisinin üretmesini olası veya akla yatkın kabul etmesinin nedeni budur. Hume'un sorusunda duyuların aktarmadığı herhangi bir şey hakkında imgelem yetisinin bir *fikre* sahip oluşu *imgelemin* rasyonel formu *zihinsel görü* ile "nadiren" bir fikre sahip oluşu ise empirik hafıza öğretisine bağlılığı ile anlaşılabilir.

Öz

Hume'un empirik argümanında nadir olgular kategorisine yerleştirilen çelişkili fenomen "mavi", yansı veya kopya imgenin hafıza ve imgelem ilişkisinde önemli bir noktaya işaret ettiğini gösterir. Nadir olgu, ilk olarak mucizevi veya olası biçimde açığa çıkan olguların hafıza aracılığıyla empirik bir temellendirmeye oturtulmasıyla oluşturulabilir empirik bir kanıt, ikinci olarak ise imgelemin "fikirlere karıştırma, birleştirme, ve bölme" yetisiyle hafızadan farklı olarak "üretici" bir temelde açıklanmasına olanak tanınmasıyla önemlidir. Bu makalede Hume'un *duyum, izlenim, fikir* ayrımının yapıldığı giriş bölümünün ardından Empirik Hafıza ve İmgelem alt başlığıyla Antikçağ'dan Modern düşünceye empirik hafıza ve imgelemin Hume'un hafıza ve imgelem argümanına etkilerinin tarihsel çözümlemesine yer verilecektir. Hume'da İmgelem ve Zihinsel Görü Ayrımı alt başlığıyla ise Hume'un mavi renk ölçeği örneğiyle imgelem yetisinin "üretici" olanaklarına işaret ettiği *a priori* işlevine yer verilecektir. Sonuç bölümünde imgelemin *a priori* işleviyle somut bir soruya yanıt aranacaktır: Duyulardan gelmeyen herhangi bir şey hakkında imgelem yetisi ile bir fikre sahip olunabilir mi?

Anahtar kelimeler: Duyum, İzlenim, Empirik Hafıza, İmgelem, Zihinsel Görü.

Abstract

Hume's Blue

In Hume's empirical argument, the contradictory phenomenon "blue", which is placed in the scarce phenomena category, indicates that the copy image points important in the relationship between memory and imagination. The scarce phenomenon is important, first as an empirical argument that can be formed by placing miraculous or potentially revealed phenomena on an empirical basis through memory; secondly, it allows the imagination to be explained on a "productive" basis, unlike memory, with the ability to "mix, combine and divide ideas". In this article, after the introduction of Hume's *sensation, impression, and idea*, the historical analysis of the effects of empirical memory and imagination on Hume's memory and imagination argument from Antiquity to Modern though with the subtitle Empirical Memory and Imagination. After all with the subtitle of Imagination and Manner of Concept Distinction, the *a priori* function, which indicates the "productive" possibilities of imagination with the example of Hume's blue color scale, will be included. In the conclusion, an answer to a concrete question will be sought with the *a priori* function of imagination: Anyone can have an *idea* with imagination about anything that does not come from the senses?

Keywords: Sensation, Impression, Empirical memory, Imagination, Manner of Concept.

Kaynakça

- Aristoteles (2019). *Ruh Üzerine*, çev. L. Basut – S. Babür, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Aristoteles (2018). *Ruh Üzerine*, çev. Ö. Aygün- Y. G. Sev, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Aristoteles (2003). *Doğa Üzerine*, çev. E. Günçe, İstanbul: Morpa.
- Banham, G. (2005). *Kant's Transcendental Imagination*, New York: Palgrave Macmillan.
- Brun, J. (2018). *Stoa Felsefesi*, çev. Medar Atıcı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Caston, V. (1996). "Why Aristotle needs phantasia", *Phronesis*, 41, 1, Brown University 1996, ss. 20-55.
- Costelloe, T. M. (2018). *The Imagination in Hume's Philosophy: The Canvas of Mind*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Diogenes Laertios, (2010). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hume, D. (2007). *An Enquiry Concerning Human Understanding*, New York: Oxford University Press.
- Hume, D. (2018). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*, çev. Ferit Burak Aydar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kant, I. (2010). *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi.
- Kenny, A. (2018). *Antik Felsefe*, çev. Serdar Uslu, İstanbul: Küre Yayınları.
- Locke, J. (1999). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, çev. Meral D. Topçu, Ankara: Öteki Yayınevi.
- Modrak, Deborah K. W. (2016). "Aristotle on phantasia", *The Routledge Handbook of Philosophy of Imagination*, Kind, Amy (ed.), ss. 15-27, New York: Routledge.
- Plato (1921). *Theaitetos: Plato in Twelve Volumes*, Vol. 12 Trans. H. N. Fowler, London: William Heinemann Ltd.
- Ricoeur, P. (2017). *Hafıza, Tarih, Unutuş*, çev. M. Emin Özcan, İstanbul: Metis Yayınları.
- Ross, W. D. (2014). *Aristoteles*, çev. Ahmet Arslan, Ankara: Kabalcı Yayınları.
- Sallis, J. (2005). *The Gathering of Reason*. Albany: SUNY Press.
- Sepper, D. L. (2013). *Understanding Imagination: The Reason of Images*. New York: Springer.
- *Stoicorum Veterum Fragmenta*, (1903). Von Arnim (ed.) Leipzig.
- Wilbanks, J. (1968). *Hume's Theory of Imagination*, Netherlands: The Hague.